

ДИТЯЧА АДАПТАЦІЯ ЯК ПРОБЛЕМА ПЕДАГОГІЧНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Актуальність теми – зумовлена переходом дослідницької практики в галузі педагогічної соціальної психології від уявлень про нормативність процесу соціалізації та поетанність її вікової структури до визнання можливості варіантів як у процесі, так і в результатах соціалізації індивіда.

Мета дослідження – визначити соціально-психологічні резерви забезпечення ефективності соціальної адаптації учнів 5-го класу до навчання в основній школі.

Новизна результатів – забезпечується використанням запропонованих авторкою критеріїв успішної-неуспішної адаптації, визначених на основі поєднання ознак несвідомої (захисної) поведінки та свідомих зусиль особистості щодо подолання впливів психологічно несприятливої для неї, дезадаптивної ситуації.

Проблема оптимізації пристосування (адаптації) молодших підлітків до навчання в основній школі належить до кола прикладних проблем, що об'єднуються в окремі напрями соціальної психології, який уже одержав назву "Соціальна педагогічна психологія" (А.Рєан, Я.Коломінський, 1999).

Особливістю цієї категорії НДР є виявлення в об'єкті дослідження та комплексний аналіз взаємопов'язаних соціально-психологічних і педагогічних складових, які утворюють єдину, цілісну систему чинників соціалізації індивіда.

Отже, доцільність виконання робіт на відповідну тематику може вважатись достатньо обґрунтованою, якщо в концепції дослідження відображено:

- стан соціально-психологічної теорії становлення особистості у специфічних умовах сучасного, глобалізованого світу;
- актуальні тенденції змін у соціальній ситуації розвитку особистості дитячого, або юнацького, або фаз дорослого віку;
- новітні досягнення в розробці психолого-педагогічних ідей щодо забезпечення конструктивної соціалізації у швидко змінюваних ситуаціях становлення особистості.

Виділення саме цих ознак актуальності відповідає поглядам П.М.Андрєєвої на роль соціальних уявлень у пізнанні дійсності, які допомагають людині зрозуміти світ, що її оточує, отже адаптуватись у ньому. "У сучасних теоріях соціальної психології, - пише Андрєєва, - обов'язковим є аналіз соціальних умов як основи не лише комунікативних процесів, але і власне способів формування знань" [1, с.23].

Саме знання специфіки конкретної ситуації та порівняльна оцінка усвідомлених змін у ній викликають у суб'єкта потребу змінити щось у своїй поведінці, аби краще пристосуватись до нових форм соціальної взаємодії, взаємовідносин тощо.

Звідси логічним буде висновок про особливу функцію соціальної адаптації, яка на відміну від соціалізації має місце не за будь-яких контактів особистості із соціальним оточенням, а лише у випадках, коли є суб'єктивна і об'єктивна потреба оптимізувати її соціально-психологічні зв'язки із соціумом.

Ця необхідність обумовлюється тим, що жоден реальний процес соціалізації не позбавлений певних деструктивних впливів на особистість, які можуть відіграти більш або менш суттєву роль у наступному формуванні особистості.

Природно, що в дитячому віці, за наявності мізерного життєвого досвіду, людина має дуже слабкий імунітет до будь-яких шкідливих соціальних впливів, тому завдання їх своєчасної діагностики і коригування є одним з найважливіших для сучасних освітянських закладів, психолого-педагогічних наук.

Ця проблема набуває надзвичайної гостроти, коли йдеться про соціалізацію дітей підліткового віку, особливо молодших підлітків (10 - 11 років), адже саме в них починають розвиватись ті внутрішні процеси, які згодом приводять до порівняльно самостійних і сталих поглядів, ознак, відносно стабільної системи відносин до оточення і до самих себе. Перехід з початкової школи до основної пов'язаний із розширенням кола людей, з якими дитина мусить вступити у спілкування, отже і змінюється зміст її діяльності. Але, коли умови життя, навчання, спілкування змінюються, а саме взаємодія з іншими людьми (вчителями, однокурсниками, батьками) стає більш повноцінною, психічний розвиток дитини прискорюється, чому сприяє великою мірою і фізіологічний розвиток молодших підлітків.

З іншого боку, темпи соціального розвитку в них невеликі, адже зв'язки з родиною, залежність від батьків залишаються незмінними порівняно із попередніми етапами дитинства. Проте саме молоді підлітки починають виявляти "почуття дорослості", "висуваються претензії" дорослої людини. Цей момент починає відігравати важливу роль в їхній поведінці, що дає підставу розглядати виникнення почуття дорослості як головне новоутворення підліткового віку.

Відповідальність цього етапу соціалізації особистості полягає в тому, що він є вже конкретно частиною цілеспрямованого процесу перетворення дитини в юнака, тобто першим реальним кроком у своє майбутнє.

Як зазначає Я. Коломінський, перехід особистості до нового соціального середовища є складним, протирічливим моментом її розвитку. Пов'язаний з цим внутрішньо особистісні кризи обумовлюються великою мірою міжособистісною напругою і неодмінними в такій ситуації конфліктами.

"Саме ці кризові явища породили проблему соціально-психологічної адаптації особистості в колективі" [5, с.72].

У даному випадку представлено обґрунтування концептуальної основи дослідження соціальної адаптації молодших підлітків (5 клас) до навчання в основній школі.

Аналіз літератури з проблеми показав, що за наявності великої кількості публікацій у соціальній психології немає єдиної думки щодо ознак адаптації як процесу, пов'язаного із соціалізацією, але відмінного від неї за своїми особистісними значеннями і структурою психологічних механізмів реалізації. Багатозначність поняття соціальної адаптації характерна, перш за все, для психолого-педагогічних праць, адже їм притаманний недостатньо глибокий аналіз паралельно існуючих наукових концепцій соціалізації. Це такі широко відомі в соціальній психології позиції:

- соціалізація інтерпретується як інкультурація, тобто як процес вхождення людини в культуру свого народу (М. Херсковіч);
- соціалізація розглядається як інтерналізація, тобто як сукупність мотиваційних і когнітивних процесів, внаслідок яких зовнішні соціальні норми і вимоги стають внутрішніми вимогами особистості (Т. Паркінс);
- соціалізація зводиться до формування таких рис особистості, які забезпечують її пристосування до суспільства для успішного функціонування в ньому, що і складає зміст процесу адаптації (Ф. Гіддінгс) (За: Ю. Платонов, 2004)

Багатьма дослідниками було докладено чимало зусиль до вивчення механізмів соціалізації і адаптації людини в аспектах цих напрямів. Узагальнюючі відповідні результати, К.М. Дубовська зазначає: "При усій несхожості цих концепцій їх об'єднує уявлення про те, що існує деякий правильний, ідеальний процес соціалізації, до якого слід прагнути, за яким треба оцінювати конкретну ситуацію розвитку" [1, с.150].

З цим висновком збігається і точка зору Ю.П. Платонова: "...соціалізація розглядається як кінцевий процес; хід і зміст соціалізації постають як такт, що однозначно задаються соціальними вимогами; можливість досягнення деякого кінцевого, адекватного соціальній ситуації рівня успішності (соціалізації) залишається в різних концепціях незмінною" [2, с.51].

Визнання в психології минулого століття поняття ідеальної соціалізації було пов'язано із жорсткою соціальною стратифікацією суспільств і авторським державним устроєм.

Але і поширення в сучасному світі демократичних засад організації життя народів і принципів ринкової економіки, будь-які спроби стандартизувати соціальний розвиток особистості поступово витратили сенс: "...сучасна ситуація в психології характеризується переходом до нової ідеології, суть якої зводиться до того, що життєвий шлях кожної особистості є унікальним і неповторним. У кожній окремій момент перед людиною постає безліч варіантів її розвитку, і вибір напрямку руху пов'язаний із величезним числом можливостей та має імовірнісну детермінацію" [1, с. 150-151].

Ця позиція набула вже визнання сучасних психологів теоретичного спрямування, проте на рівні прикладних психолого-педагогічних досліджень залишаються не з'ясованими до кінця часом важливі питання. Зокрема до цього часу немає єдиної думки про субординацію феноменів соціалізації і адаптації, адже все ще не прийнято єдиного тлумачення процесів соціалізації і соціальної адаптації.

У спеціальній літературі пропонуються різні, інколи несумісні, визначення адаптації, з них найбільш поширеними є:

- адаптація є процесом взаємозалежним із соціалізацією, але абсолютно самостійним, який доповнює її вхід соціального становлення особистості шляхом забезпечення рівноваги між потребами, інтересами і цінностями індивіда та навколишнього соціального середовища (Т. Парсонс, Т. Шибутані);
- адаптація, як більш вузьке поняття входить до більш широкого поняття соціалізації, в якій визначається дві тенденції: засвоєння індивідом соціальних норм та їхній розвиток перетворення (Л.П. Буєва);
- адаптація є функцією самосвідомості особистості. З нею пов'язане формування і актуалізація всіх образів "Я" людини (А.А. Налчаджян);
- адаптацію слід розглядати як один із механізмів соціалізації (В.Р. Ціляєв);
- адаптація це захисний механізм, за допомогою якого індивід намагається подолати психологічний дискомфорт у нових для нього соціальних ситуаціях (Л. Фестінгер, Л. Шаффер, Е. Шобен) - і т.д. і т. ін. Співставлення основних ідей різних вчених щодо співвідношення феноменів соціалізації і соціальної адаптації, механізмів їх впливу на життєустрій суспільства і окремої людини та ін., дозволяє зробити висновок, що за останні 40-50 років сумісними зусиллями соціальних психологів різних країн створено достатню базу для розробки теорії цих надзвичайно складних явищ. Проте, не лише сукупність даних, які одержано в результаті дослідження різних аспектів соціалізації і соціальної адаптації і які ще не зведено у фундаментальних теоретичних розробках.

З іншого боку, обмеження змісту реальних процесів адаптації рамками однієї із зазначених або подібної концепції протирічить вимогам комплексного підходу до проведення прикладних досліджень у психолого-педагогічних науках, який передбачає врахування загального впливу на особистість, індивідуальних особливостей суб'єкта такими чинниками, як Соціальна ситуація, стратегія взаємодії, цільові орієнтування, специфіка культурного середовища тощо.

У випадку дослідження проблем соціальної адаптації завдання ускладнюється необхідністю враховувати як автоматичні (несвідомі) зусилля суб'єкта щодо подолання дійсних або можливих (внутрішніх) перешкод успішного пристосування суб'єкта, так і спеціально створюваних програм організації свідомих зусиль (допінг-поведінка) для подолання анти адаптивних станів.

Актуальність розробки прикладних аспектів соціальної адаптації обумовлюється ще й утвердженням у сучасній соціальній психології ідеї соціальних перетворень як однієї із центральних у методології (Г.М. Андрєєва, 2002).

Розв'язання цього завдання за виразом Андрєєвої, передбачає своєрідну "інвентаризацію" досягнень і прорахунків майже вікового розвитку дисципліни, яка апелювала до більш або менш стабільного суспільства, з незмінними законами соціальної поведінки і взаємодії громадян [1, с.9].

Глобальні потрясіння і над швидко трансформації життя на планеті природно відсунули на перший план потребу населення у пристосуванні до таких умов.

З погляду психологічної науки особливої актуальності набули проблеми соціальної адаптації як внутрішнього, суб'єктивного плану загального процесу соціалізації індивіда.

У соціально-психологічній теорії соціалізації фундаментальним є поняття розвитку особистості. При цьому в різних поглядах на процес соціалізації його функції і механізми, виділяються дві принципово відмінні ідеології: дозрівання (З.Фрейд, Е.Еріксон, Ж.Піаже, Л.Колберг) та індивідуального шляху розвитку (Л.Р.Шеррод, О.Г.Брім - молодший).

Заміна першої з цих парадигм на другу орієнтована на перехід від уявлень про нормативність процесу соціалізації та її поетанної вікової структури до ідеології теоралізму, тобто до визнання можливості варіантів як у процесі, так і в результатах соціалізації індивіда. "Аналіз процесу соціалізації в епоху

кардинальних соціальних змін ще раз підтверджує обмеженість і неадекватність спроб побудови моделі процесу ідеальної соціалізації, а нова теоретична парадигма виявляється значно більш адекватною, адже входження у змінюваний і непостійний соціальний світ, безсумнівно, має свої специфічні особливості" [1, с. 152].

Найважливішою із цих особливостей є те, що головним психологічним механізмом формування власної, внутрішньої сприйнятної позиції стає вибір особистості - будь то на рівні суспільства, групи або індивіда.

Саме завдяки дії цього механізму людина виявляється здатною пристосовуватись до все нових і нових для неї ситуацій, тобто адаптуватись до конкретних умов надзвичайно динамічного, багатозначного реального світу.

Сучасна психологія відходить від розгляду соціальної дійсності як статичного стану, адже "...вона відбувається, а не існує; вона складається із подій, а не з об'єктів", - пише польський соціолог П. Штомпка [1, с.138].

Разом із цим природно вибудовується нова теорія розвитку особистості, а на цьому фундаменті виникають поширюються відповідні соціально-психологічні концепції таких явищ, як соціалізація індивіда і адаптація особистості, а також формується адекватний понятійний апарат їх психолого-педагогічного дослідження.

Отже, у цьому розумінні тема "Оптимізація процесу адаптації молодших підлітків до навчання в основній школі", може розглядатись як одна з актуальних тем сучасної педагогічної соціальної психології. Це підтверджується традиційно великим практичним значенням питань шкільної підліткової адаптації, а також постійним зростанням кількості пов'язаних із цим публікацій - як вітчизняних так і зарубіжних авторів.

Працівникам освіти добре відомо, що успішність педагогічної діяльності на різних її етапах великою мірою залежить від урахування специфіки психологічного розвитку учнів у перехідні періоди їхньої життєдіяльності. Перехід із початкової школи в основну, коли істотно змінюється соціальна ситуація розвитку дитини, вважається одним з найбільш рельєфних періодів розвитку особистості. До того ж, Другий шабель загальної освіти збігається за часом із досягненням підліткового віку, що супроводжується повною специфічними процесів у свідомості і самосвідомості молодшого підлітка, отже виникає так звана "проблема п'яти класів".

На практиці це виглядає так, що на момент закінчення початкової школи далеко не всі діти мають необхідні знання і, що особливо важливе, розвиток (інтелектуальний, емоційний, моральний), достатній для успішного оволодіння програмами цього етапу загальної освіти.

Чимало дітей виявляються психологічно не готовими до подолання труднощів, пов'язаних із новою організацією учбової роботи та незвичними формами педагогічної взаємодії з вчителями - предметниками. За нашими даними (діагностика мотивації до навчання у школі учнів 4-го класу наприкінці учбового року) 21,4% дітей не ставлять до себе як до школяра, а 39,3% обстежених виявили негативне ставлення до школи взагалі.

Адаптація молодших підлітків до нових умов учбової діяльності органічно пов'язана із соціально-психологічними факторами, які відіграють вирішальну роль у випадках, коли йдеться про дезадаптацію особистості.

Саме в таких дітей формується і швидко закріплюється негативне відношення до навчання і школи в цілому, яке згодом переноситься на різні аспекти взаємодії із соціальним середовищем. Це дає підставу говорити про кризу або мікрокризу п'яти класів, яка виявляється не лише у низькій ефективності навчання і виховання молодших підлітків, але й у помітному погіршенні психічного і соматичного здоров'я школярів, тобто у формуванні схильності до шкідливих звичок, проявів девіантної поведінки, зростанні імовірності правопорушень і т. ін.

Вивченню практичних проблем соціальної адаптації, в тому числі дитячої, присвячено чисельні публікації. У них представлений великий за обсягом емпіричний матеріал - більш або менш значний на основі визначених у психології того часу концепцій.

Щодо вітчизняних вчених, то питання адаптації школярів знайшли місце в працях П.П.Блонського, К.Д. Ушинського, С.Т.Шацького, велику увагу їм приділяв Л.С.Виготський, чий ідеї знайшли подальший розвиток у працях Л.І. Божович, О.М. Леонтьєва, І.С. Кона, А.О. Реана, Я.Л. Коломінського, Н.Л. Коломінського, В.О. Татенка, М.І. Боришевського, В.К. Котирло, С.Д. Максименка, І.Д. Бега та ін.

До кінця минулого століття було виконано декілька теоретичних досліджень з проблем соціалізації і соціальної адаптації, зокрема: В. Аршавський, К.М. Дубовська, А.А. Налчаджян, В.А. Петровський, А.О. Реан, В.С. Ротенберг, О.О. Тихомандрицька.

Найбільш близька до сьогодення монографія А.А. Налчаджяна (1988 р.), автор якої не лише визначив головні лінії розвитку проблем адаптації - дезадаптації людини, але й передбачив їх трансформації під впливом зміни соціальної ситуації у світі.

Наприкінці минулого століття все більш наполегливо висловлювалась думка про те, що стрімкі зміни в усіх сферах суспільного життя вимагають від сучасної людини поєднання таких протилежних якостей особистості, як соціальна рухомість, гнучкість, що дозволяє постійно пристосовуватись до мінливого світу, та наявність постійної внутрішньої опори для особистісного і соціального самовизначення, тобто достатньо розвиненої ідентичності (Ю.П. Платонов, 2004).

Уявлення про адаптованість як готовність до нормативно обумовленої поведінки, яка б відповідала вимогам до вікового етапу становлення особистості, поступово відступало перед імовірнішим тлумаченням характеру взаємодії об'єктивного і суб'єктивного аспектів соціалізації.

Замість стабільного образу ідеальної соціалізації, коли соціалізація і адаптація зливаються в один процес, здійснюючись спільними механізмами, постають різні шляхи можливого розвитку суб'єкта, отже виникає потреба адаптуватись до різних ситуацій кожного разу, коли відбувається перехід від однієї ситуації до іншої. Результати соціалізації при цьому втрачають свій нормативно окреслений, передбачуваний для кожної вікової групи зміст. У зв'язку з цим виникає гостра необхідність, як підкреслює К.М.Дубовська "...формування цілісної концепції соціалізації та операціоналізації основних понять" [1,с.151]. Зокрема, на наш погляд, потребує точного визначення функціональна роль соціальної адаптації в процесі соціалізації індивіда.

Розв'язання цього питання ми розглядаємо як головне завдання психолого-педагогічного дослідження процесу адаптації молодших підлітків до навчання в основній школі.

На відміну від соціалізації як безперервного сприймання і засвоєння індивідом впливів на нього з боку соціуму адаптація актуалізується, коли є привід оптимізувати наявний досвід встановлення зв'язків особистості із соціумом, за критеріями новою для неї ситуації.

Неодмінні при цьому внутрішні і зовнішні конфлікти, стани тривоги і напруженості обумовлюють потребу в психологічному та соціальному захисті, що викликає певні зміни у різних сферах функціонування особистості - поведінковій, емоційній, інтелектуальній. Разом із тим відбувається розширення та збагачення досвіду індивіда за рахунок природного розгортання соціалізації з акцентуванням важливих у даному випадку результатів.

Отже, адаптацію слід розглядати як специфічний компонент соціалізації, як процес, що має на меті приведення показників "соціалізованості" у відповідність із вимогами до особистості (експектаціями) з боку конкретної соціальної групи.

Механізми соціальної адаптації є психологічний самозахист (несвідомий компонент) і цілеспрямовані, усвідомлені дії індивіда (юнінг-поведінка) у поєднанні із здійсненням спеціальних програм організованої соціалізації. Виходячи з того що учні молодшого підліткового віку по закінченні початкової школи вже володіють певним досвідом соціальної взаємодії і відносин, набутим у процесі соціалізації, пристосування до нової ситуації навчання (в основній школі) ми розглядаємо у двох аспектах:

- як доповнення і розширення нормативної функціонально-рольової основи комунікативної і пізнавальної активності дитини;
- як трансформацію певних складових соціального досвіду, який був засвоєний дитиною на попередніх етапах соціалізації (від народження до підліткового віку) і має бути приведений у відповідність до вимог нової ситуації соціального розвитку.

Завданнями дослідження передбачається використання двох груп діагностичних методик:

- для визначення рівнів засвоєння норм і правил учбової діяльності і поведінки учнями 5-го класу;
- для визначення чинників деструктивного впливу на психічний стан дитини в ситуації переходу з початкової до основної школи. Основними методами одержання емпіричних даних є включене спостереження і вільна бесіда (з дітьми) та стандартизована бесіда (з батьками і педагогічними працівниками), а також соціометрія - з повторами (у двох експериментальних класах) через інтервали, передбачені програмою дослідження. Додатково використовуються методики для виявлення індивідуальних психічних станів дітей з ознаками труднощів у пристосуванні до навчання у 5-му класі.

Кінцеве припущення полягає в тому що одержані таким способом емпіричні дані, після їх математичної обробки, логічного аналізу та психолого-педагогічної інтерпретації результатів, дозволять визначити систему особистісно-орієнтованих засобів конструктивного впливу на процеси соціальної адаптації дітей у перший рік їх навчання в основній школі (5 клас).

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреева Г.М. Социальная психология в современном мире: учебное пособие для вузов / Г.М. Андреева, Т.Л. Славудзе, Е.В. Антоноук; [под ред. Г.М. Андреевой, А.И. Донцова]. - М.: Аспект Пресс, 2002. - 335 с.
2. Платонов Ю.П. Основы социальной психологии / Ю.П. Платонов. - СПб.: Речь, 2004. - 592 с.
3. Психология самосознания: хрестоматия / У. Джемс, И.С.Кон, В.В. Смолинский. - Самара: Издательский дом "Бахрах" - М., 2000. - 479 с.
4. Реан А.А. Социальная педагогическая психология / А.А. Реан, Я.Л. Коломинский. - СПб.: Питер Ком, 1999. - 416 с.
5. Коломинский Я.Л. Психическое развитие детей в норме и патологии: Психологическая диагностика, профилактика и коррекция: учебное пособие для вузов / Я.Л. Коломинский, Е.А. Панько, С.А. Игумнов. - СПб.: Изд. дом "Питер", 2004. - 480 с.

Подано до редакції 15.02.10